

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

ORCID: 0000-0002-2709-1411

az MTA doktora, SZTE BTK Vallástudományi Tanszék

Modernitás és vallási sebességkorlátozás

Absztrakt

A modernitás egyik fő jellemzője számos szerző szerint a gyorsulás. Az utóbbi időben Hartmut Rosa német szociológus hangsúlyozta ezt a jellegzetességet. A gyorsuló idő növekvő sebessége elfeledteti a lassú embert. A vallási hagyományok és alapállások ezzel szemben az időről és a sebességről úgy gondolkodnak, hogy az megőrzi az ember emberhez méltó tempóját és ritmusát.

Kulcsszavak: modernitás, sebesség, Kelet-Közép-Európa, sebezhetőség, vallás

Abstract

According to many authors, one of the main characteristics of modernity is increasing speed. German sociologist Hartmut Rosa has recently emphasized this characteristic. The increasing speed of accelerating time makes slow people forgotten. In contrast, religious traditions and fundamental positions think of time and speed in terms of preserving the pace and rhythm that is appropriate for human beings.

Keywords: modernity, speed, Central and Eastern Europe, vulnerability, religion

Hadd kezdjem előadásomat egy zsidó viccel. Az öreg, erősen csípőficamos Áron bácsi a budapesti gettóval szemben, az utca másik oldalán meglátja az Uránia hirdetését: 9-11 éves kislányokat keresnek a Hattyúk tava előadáshoz. Áron bácsi átbiceg, odaáll a portás elé, kissé alulról, hunyorogva megkérdezi: itt keresik

a kislányokat a Hattyúk tavához? Igen, válaszol a portás, még a héten lehet jelentkezni. Hát kérem szépen, mondja Áron bácsi, rám ne számítsanak. A kortárs viszonyok közötti performanszok balettjében az elaggott, csípőficamos vallások fellépni nem tudnak, megsértődni annál inkább.

Minden jó viccben van valami igazság. Ez a vicc viszonylag pontosan leírja a vallás és a modern világ viszonyát. Legalábbis akkor, ha a modernséget a szekuláris viszonyok erősödésével és terjedésével azonosítjuk, és akkor, ha a vallásokat ebben a szekularizációs elméleti keretben értelmezzük. Amint az EU himnuszában, énekeljük Friedrich Schiller szép sorát: *“was die Mode streng geteilt”*. De mi a *Mode*, a maiság, a modern? Rónay György fordítása a *’Mode’-t zord erkölccsel* adja vissza, Jankovics Ferenc *szokással*, Mezei Balázs filozófus pedig *ádáz idővel*. A fordítói szabadság és kreativitás mellett is annyi igaz marad, hogy a modern maiságot jelent, a *Mode* akár divatot is. Igen, a maiság megengedő mosollyal tekint az éppen feléje sántikáló Áron bácsira, az ábrahámi vallásokra.

De nézzük csak meg közelebbről, hogy ez a közismert – és untig ismételt – evidencia valóban olyan magától értődő és egyetemes érvényű-e. Hogyan állunk a modernitással és annak a vallással való kapcsolatával?

A modernitás egyik fő jellemzője az, hogy a jelen időt föléje rendeli a múlt időnek, továbbá az, hogy a múlt meghaladásának folyamatát értéknek és kötelezettségnek tekinti. Ez a korszellemhez kapcsolódó leírás, illetve kritérium a modernitást összekapcsolja a haladás, a meghaladás sürgetésével. Hagyjuk el a múltat, ami azért válik múlttá, mert a jelenből tekintünk rá vissza, a jelen pedig azáltal válik jelenné, hogy szembe állítjuk azzal, ami már elmúlt, amit elmúlttá nyilvánítottunk. Számos filozófust, szociológust és teológust is idézhetnék itt, akik – miközben a modernt a múlt meghaladásaként fogták fel, ugyanazzal a lélegzetvétellel annak veszélyeire, akár lehetetlenségére is felhívták a figyelmet. És megint másokat is, akik védelmébe vették a modernitást, mint például Hans Blumenberg, vagy akik a posztmodernnel szembeni kritikájukat azzal fogalmazták meg, hogy amíg a modern házi feladatát nem oldotta meg a gazdag világ, addig ne tegyen úgy, mintha már túl lenne rajta, már átlépett volna a posztmodern állapotba.

A szerzők ismertetése helyett inkább egy regényről szeretnék most beszélni, amelyet a Nobel-díjas Olga Tokarczuk írt, és melynek magyar címe: *Nyughatatlanok*. A mai viszonyainkról szóló mű az óhitűek (*старовѣрцы*) nevű orosz-ortodox eretnek mozgalom teológiai alapállását gondolja tovább, és érvényesíti a jelen korunkra. A mozgalom hitvallása az volt, hogy csak úgy kerülhető el a Sá-

tán, ha az ember állandó mozgásban van, soha meg nem pihen, ha semmihez nem kötődik, ha mindent képes maga mögött hagyni, mindent meghaladni. A halál és a kárhozat maga a pihenés, a megállás, a lassulás pedig a pokolba vezető út.

Himbálódzz, mozdulj meg, mozogj! Csak így menekülsz meg előle. Annak, aki a világot kormányozza, nincs hatalma a mozgáson, és tudja, hogy mozgásban lévő testünk szent, csak akkor menekülsz meg tőle, ha mozdulsz. Ő pedig azon gyakorol hatalmat, ami mozdulatlan és tehetetlen, azon, ami tétlen és erőtlen. (*Nyughatatlanok*. 246.)

Tokarczuk regénye az állandóan és kényszeresen mozgásban lévő emberiség élet- és társadalomfelfogása elé tart tükröt. Ebben a tükörben a modern világ valójában nem a fejlődés világa, hanem a menekülésé. Menekülni a múlttól, folyamatosan múlttá degradálni mindent, miközben haladunk előre, kényszeresen elérendő célokat kitűzve. Rajta, haladjunk, haladjunk. Áldott, aki meg nem áll. Ez a modernitás jelszava Tokarczuk regénye szerint.

Hartmut Rosa a 20 évvel ezelőtt megjelent elemzésében behatóan tárgyalja, hogy az idő struktúrái a modern viszonyai között radikálisan megváltoztak, mégpedig a felgyorsulás irányába. (*Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*) Megkülönbözteti a technikai gyorsulást, amelyben egyre több termék állítható elő egyre kevesebb idő alatt; a társadalmi gyorsulástól, amelyben egyre több élményre lehet szert tenni egyre kevesebb idő alatt; valamint a személyes gyorsulástól, amely során az elvárási tér egyre inkább egybeesik az élmény térrel. Egy vágyott könyv megrendelése és az olvasás megkezdése között, az online könyvek esetén, már alig 1-2 perc telik el, míg korábban akár heteket is kellett várni egy tengeren túl megjelent könyv kézhezvételére.

A gyorsulás egyben a modernitás drámája is. Miközben mindent egyre gyorsabban megoldhatunk és megszerezhetünk, nem nyerünk időt a megállásra, mert a gyorsulás feltételeit időbe telik megteremteni. A folyamatos haladás kényszerének engedelmeskedve az ember, az emberi közösség maga mögött hagyja a múltját, mielőtt abban rendet teremtett volna. Mint az egyszeri egyetemi hallgató, aki ahelyett, hogy kitakarította volna az albérletét, mindig tovább költözött egy másikba. Maga mögött hagyta a rendetlenséget abban a reményben, hogy rendetlen önmaga is a hátrahagyott albérletben marad. Nem lett így. A következő lakásokban is ugyan úgy viselkedett. Teljes önbecsapás volt az élete. Ebben az önbecsapásban él az ember – legalábbis ebben a gazdag modern világában. Nem vállalja a

megállás kockázatát, még a lassításét sem. Amikor pedig a folyamatos haladástól kimerülten összeroskad, Freud díványára dől, hogy feldolgozza a múltját, ami mégis végig vele volt.

A múlt elrendezése a szociológiában a múltbéli társadalmi viszonyok kritikus elemzését jelenti, valamint az öröklött, áthagyományozott tudásoknak a reflexióját. Mindkét tisztázó irány óhatatlanul érinti a vallás dimenzióit is. Marx például a kapitalista társadalmi rendszer igazságtalanságait világosan kimutatta, miközben elemezte a termelőeszközök tulajdonviszonyait és a proletariátus kiszolgáltatottságát, a munka elidegenítő jellegét. Amikor azonban arra kereste a választ, hogy milyen gondolkodásmód tartja fenn ezeket az igazságtalanság-struktúrákat, akkor a vallás, az Isten faktorára talált rá. A vallás abban az értelemben a nép ópiuma, hogy lebenítja a kritikus gondolkodást és cselekvést, megakadályozza a proletárok lázadását és a modernebb igazságosabb társadalmi rendszer kialakulását.

A modernitás – amennyiben szoros összefüggésben értjük a haladással – egy sokkal mélyebb, alapvetőbb kérdést is fölvet, amit számomra Robert Bellah szignalizált meggyőző módon. Azzal érvelt, hogy az ember és az emberiség története 12 000 évig nem mutatott fel olyan alapvető változást, mint amelyet a gőzgép forgalomba hozása (James Watt, 1774) óta eltelt 250 évben. Az ember biológiai és társas természete azonban nem képes követni ezt a lenyűgöző és egyben rettetes fejlődést és változást. Szükség van bizonyos plafon megállapítására, amely azt garantálja, hogy a fejlődés az ember számára elviselhető sebességgű legyen, amit nem nehéz belátni. Arra azonban sokkal nehezebb választ találni, hogy milyen instancia lenne képes meghatározni a plafonértéket, és milyen forrásból fakadhat annak a szándéka, hogy a gazdaság és a politika be is tartsa a kijelölt sebességet. A felvilágosodásig a világ nagy kultúráiban a vallás jelentette és garantálta az elviselhető tempót. Vajon ma releváns e még a vallási motiváltságú sebességkorlátozás? Illetve hogyan lehet a vallási pluralizmus és a vallással szembeni ellenállás és érdektelenség világában biztosítani, felfedezni vagy érvényesíteni a vallás konstitutív erejét?

Talán úgy, hogy a vallás garantálja a személy méltóságát, amelyet nem tehetünk kockára a modern felgyorsult folyamataiban. Hans Joas a *Sakralität der Person* című könyvében fejti ki, hogy a személy szentségének a tudata, szakralitása mélyen beágyazott a nagy világvallások tanításaiban. Elég csak a T'nakhra gondolni, a teremtetéstörténetre, amelyben az áll, hogy a Mindenható az embert a saját képére és hasonlatosságára teremtette. Az embernek úgy adott lelket, hogy a saját lelkét fújta bele az orron át. Bármilyen szakralitással is rendelkezik a személy ezekben az évezredek hagyományokkal rendelkező kultúrákban, ugyanakkor

nem sikerült megakadályozni, hogy az emberek többsége embertelen körülmények között éljen. Ez kétségtelen, ha csak a vallásilag tolerált rabszolgatartásra gondolunk. Ezzel együtt azonban ezekben a nagy kultúrákban sikerült megalapozni azokat a gondolatmeneteket és filozófiákat, melyek elvezettek az emberi méltóság, a személy szakralizációjának intézményesítéséhez, amely az emberi jogok deklarációjában öltött testet. Bár a végső megfogalmazás Roosevelt elnökhöz kapcsolódik, a szöveg kialakításában jelentős szerepet játszottak a távol-keleti kultúrák jeles képviselői. A két modernizációs folyamat egymással párhuzamosan haladt a gőzgép felfedezése által elindult rapid gazdasági fejlődés és társadalmi átalakulás, valamint az emberi méltóság tudatának intézményesülése.

A vallási dimenzió tehát szervesen hozzátartozik a modernizáció kulturális folyamatához. A személy vallásilag megalapozott szakralitása lényegében sebességkorlátozási imperatívuszt jelent, amelyre a modernizáció kezeléséhez szükség van. A személy méltóságának normativitását az emberi jogok garantálják. Plakátíve úgy is összefoglalhatjuk a modernizáció megzabolázásának problematikáját, hogy minél szekularizáltabb az emberről való gondolkodás – vagyis minél kevésbé tekinti az emberi személyt szakrálisnak –, annál kevésbé képes korlátozni vagy ellensúlyozni a modernitás gyorshajtásának destruktivitását.

De térjünk vissza Tokarczuk felvetéséhez, a menekülő modernitáshoz, amelyik mögött a Sátántól való félelem munkál. Ha a modernitás és a vallás összefüggéseinél maradunk, akkor esetleg lecserélhetjük a Sátánt, akitől rettegni kell, Istenre, akiben bízni kell, illetve lehet (*fides fiducialis*). Ha a menekülés, amely sürget és félelemből fakad, okafogyottá válik, mert csökken vagy netán elmúlik a félelem, hiszen az Isten – a zsidóké, keresztényeké és muzulmánoké – nem fenyegető, hanem irgalmas, akkor lehetővé válik a lassítás és a valósággal való meditatív találkozás, amit Joseph Piper a *Műfe* kifejezéssel írt le.

Aki lassabban jár, közelebb kerül ahhoz az úthoz, amelyen közlekedik. Föltárlanak számára azok az ellentmondásos aspektusok, amelyek akár ki is kezdik az útvonal helyességére vonatkozó bizonyosságokat. Az irgalmas szamaritánus bibliai példázata pontosan arra hívja föl a figyelmet, hogy ketten az úton közlekedők közül siettek, és nem álltak meg a sebesültet látván. Csak egy állt meg és fordult oda az út mentén fekvő áldozathoz.

Mielőtt – akár hevesen is – tiltakoznánk az ellen, hogy régióinkra nézve a modernitást valaminek az ellenkezőjeként fogjuk föl, emlékeztetni szeretnék Shmuel Eisenstadt *multiple modernities* elméletére. Az elmélet azért fontos építőeleme az érvelésemnek, mert általa elkerülhető a vagy/vagy gondolkodás a moderni-

tásról. Az, hogy egy bizonyos folyamatot, jellegzetességet vagy társadalmat vagy modernnek vagy nem modernnek tekintünk, amely nem teszi lehetővé az árnyalt értelmezéseket. Eisenstadt álláspontja szerint nem egyféle modernitás létezik, a nyugat-európai, amihez viszonyítva minden más kultúrkör nem vagy nem egészen modern. Szerinte a nagy kultúrrégiókban eltérő modernitások léteznek, melyeket nem az észak-atlanti etalonhoz kell mérni, hanem az adott régióra jellemző adottságokhoz és feltételekhez. Ennek értelmében a lassabb modernitás, amely képes megállni a regionális traumák által sebzett identitások mellett, nem csökevényes, és nem a modernitás tagadása vagy meghaladása, hanem az adott regionális kontextusban zajló modernitás. Innen érthető, hogy az, amit modernitás destruktivitásának tekinthetünk, ebben a régióban a kollektív traumákkal szembeni érzéketlenséget jelenti. És innen érthető az is, hogy a modernitás lassítását ajánló vallási dimenzió nem ellentéte, hanem regionális jellegzetessége a modernitásnak.

Az érv tehát, amit a vallás és a modernitás kelet-közép-európai régiókra vonatkozó összefüggésével kapcsolatban többek között az *Az irgalom kultúrája* című könyvemben igyekeztem kifejteni, röviden így foglalható össze: a sebzett kollektív identitással jellemezhető régiókhöz a lassú modernitás illik, melynek sebességét a személy szakralitását biztosító és hangsúlyozó vallási források biztosítják.

Az öreg Áronnal kezdtem az előadást, vele szeretném befejezni is. Csípőficama jelképezi a zsidóság traumáját és annak örökségét. Ennek nemcsak a zsidó honfitársaink az érintettjei, hanem maga az európai kultúra, amint azt többek között Kertész Imrétől megtanulhattuk. Semmiképpen nem követhetjük a modernitás múltat meghaladó vagy megtagadó alapállását és dinamikáját. Ebben a régióban és egész Európában is ezt a csípőficamot magunkon hordjuk, akár tesszik, akár nem. Ám ez a ficam egy másik – éppenséggel bibliás – értelmezést is előhív. Mégpedig Jákob harcát az Úr angyalával, aminek következtében Jákobnak csípőficama lett. Ám Jákob története itt nem állt meg. Ezzel a ficammal együtt kapott új nevet és új missziót. Jákobból Izrael lett, a 12 törzs pátriárkája, akiről a népet és sokkal később az államot is elnevezték. (Ter 32, 25-29) Áron, az öreg, joggal mondhatja mai utódainak is: abban a modernitásban, amit a traumák meghaladásaként képzelünk előtt, rám és ránk ne számítsanak. A modernitás valláseméleti modelljei mellett, álláspontom szerint azokat megelőző jelentőséggel, régiókban az öröklött sorssal való, vallási értelemadással zajló megküzdés kínálja az elsődleges értelmezési keretet. A modernitás halad, de a bicegés marad.

Irodalom

- Bellah, Robert N. – Richard Madsen – William M. Sullivan – Ann Swidler – Steven M. Tipton eds.: *Challenging Modernity*. New York: Columbia University Press, 2024.
- Blumenberg, Hans: *Die Legitimität der Neuzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996.
- Eisenstadt, Shmuel Noah: *Multiple Modernities*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2002.
- Joas, Hans: *Die Sakralität Der Person: Eine Neue Genealogie Der Menschenrechte*. Berlin: Suhrkamp, 2011.
- Máté-Tóth András: *Az irgalom kultúrája. Konvivencia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2024
- Pieper, Josef: *Muße und Kult*. München: Kösel, 2007.
- Rosa, Hartmut: *Beschleunigung: Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2017.
- Tokarczuk, Olga: *Nyughatatlnok*. Ford. Hermann Péter. Világszép irodalom. Budapest: L'Harmattan, 2021.